

UOT 811.111

Firuzə İbrahimova
Xəzər Universiteti
i.firuzə90@gmail.com

DİL SƏRİŞTƏSİNİN FORMALAŞMASINDA DİL VƏ YAZI İŞARƏLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *səriştə, yazı işarələri, rəqəmsal dövr, yazı texnikası, ingilis dilinin tarixi*

Key words: *competence, writing symbols, digital age, writing techniques, the history of English*

Ключевые слова: *компетентность, письменные знаки, цифровой век, технология письма, история английского языка*

Dil ünsiyyət vasitəsi kimi keçmiş zamanlardan etibarən şifahi formada mövcud olmuşdur. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə uzaq məsafələrlə əlaqə yaratmaq, informasiyanı qoruyub saxlamaq, habelə onu sonrakı nəsillərə ötürmək üçün yazıya tələbat yaranmışdır.

Dil istifadəçisinin dil bilikləri və ya dil səriştəsi dedikdə, onun sadəcə qrammatik, fonetik, leksik-semantik bilikləri deyil, eyni zamanda fərdin həmin dildə dil və yazı işarələri haqqında bilik və bacarıqları da nəzərdə tutulur. F.Veysəllinin fikrincə, yazıdan danışarkən iki məsələni bir-birindən ayırmaq lazımdır:

- 1) yazı vasitələri,
- 2) yazı inventarları və sistemləri [1, s. 24].

Tədqiqatlar göstərir ki, ilk yazı nümunələri 7000 il bundan əvvəl yaranmışdır. Yazı üçün fərqli materiallardan, məsələn, ağac, sümük, bambuk, palma yarpaqları, dəridən istifadə edilmişdir. Bundan başqa mum çəkilmiş lövhələr üzərinə fərqli yazılar tətbiq edən ilk dəfə etrusklar olmuşdur. Etrusklar İtaliyanın şimalında yaşamış və bugünkü dövrə qədər bir neçə abidəsi qalmış xalqdır. Xorvatiyanın paytaxtı olan Zaqrəb şəhərində milli muzeydə saxlanılan XIX əsrdə etrusk dilində kətan parça üzərində yazılmış uzun bir mətn parçası tapılmışdır ki, o, Misir mumiyası ilə sarğı üzərinə yazılmışdır. Mətnə 1200 ayrı-ayrı söz vardır və o, etrusk dilində indiyə qədər məlum olan ən uzun mətndir. Mətnin mumdan olan sarğı üzərində necə yazılması və Avropaya nə vaxt gedib çatması hələ də məlum deyil [7, s.66].

Yazı üçün müxtəlif daşlardan da istifadə edilmişdir. Misirdə 3350 il e.ə. məxsus başdaşlarına yazılmış abidələr tapılmışdır. Babilistanda isə mixi yazılar eramızdan 2500-3000 il əvvəl geniş yayılmışdır. Çox maraqlıdır ki, Babilistanda geniş yayılmış bu mixi yazıların deşifrəsi ilə məşğul olan Henri Ravlinson (Sir Henry Creswicke Rawlinson, 1810-1895) bu mətnlərin Ural-Altay və ya skif dilləri qrupuna aid olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, yazının inkişafı şumerlərdə və misirlilərdə təxminən 3000 il e.ə. başlamışdır. Qədim dövrlərdə yüksək mədəniyyətə malik olan dövlətlərdə (Mesopotamiya, Hindistan, Misir, Çin) yazı sistemləri bir qayda olaraq piktoqrafik işarələrdən başlamışdır.

Papirus üzərində yazılar eramızdan əvvəl III əsrdə faraonlar dövründə geniş yayılmışdır. Müxtəlif mənbələrdə qeyd olunur ki, papirusu Avropaya romalılar gətirmişdir. VIII əsrdə ərəblərin tətbiq etdiyi kağız papirusun tətbiqini sıxışdırmağa başladı, lakin papirusun tətbiqi öz vətənindən uzaqda – Roma dəftərxanasında istifadəsi XI əsrə qədər davam etdi. Papirus müəyyən dövr ərzində çox geniş yayılsa da, mənfə xüsusiyyətləri də mövcud idi. Ən önəmlisi, papirus nəm yerlərdə tez sıradan çıxdığına görə ağac və ağac qabığı üzərində yazı geniş yayılmağa başladı və hətta bu yayılma XX əsrə qədər davam etdi. Sözsüz ki, yazını istənilən ağac üzərinə tətbiq etmək mümkün deyildi. Amerikada və Avropada bu səbəbdən ağcaqayın ağacından istifadə olunurdu. Həmçinin ticarət yolu ilə Skandinaviyadan Bizansa və Moskvadan Şimal və Şərq Dənizi sahillərindəki liman şəhərlərinə yayılmaqda idi. F.Veysəlli yazır ki, Qərbi Çin əyaləti olan Qansuda Dunhaq kilsəsində 1907-ci ildə tədqiqatçıların aşkar etdiyi naməlum əlyazmalar toplusu palma üzərində tətbiq olunmuş ən qədim yazı hesab olunur [1, s. 28]. Hindular və buddistlər palma üzərində yazıları ağac qabın içərisində uzun müddət saxlaya bilirdilər. Minlərlə belə yazı nümunələrinə Hindistan, Şri Lanka, Cənubi Asiyanın digər ölkələrində, habelə Tibetdə kilsə arxivlərində rast gəlmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi, eramızdan əvvəl ikinci əsrdə Çində kağız hazırlığına başlanılmışdır. VII əsrdə oradan Hindistana və bir əsr sonra isə Qərbi Asiyaya yayıldı. Belə ki, Misirdə artıq VIII əsrdə ərəblər kağız üzərində yazı yazırdılar. Bu sahədə olan dominantlıqlarını tam V əsr boyunca saxladılar və bu hadisə papirusun yazı üçün istifadəsini sıxışdırıb aradan çıxartdı. Bu iş o dövr üçün böyük maddi gəlir qaynağı hesab olunurdu. Hələ Orta əsrlərə qədər yazı üçün perqament istifadə edən Qərbi Avropa, nəhayət, VII əsrdə ərəblərin kağız istehsalı sirrini öyrənə bildilər. Kağız sənayesi istehsalı əsasən İtaliyada inkişaf etdi, bəlkə də, buna səbəb yenə etrusklar idi. Lakin, 1445-ci ildə Almaniyada kitab çapının hərəki metal letterlə Y.Qutenberq (1400-1468) tərə-

findən kəşf edilməsi ilə Avropa bütün dünyanı təəccübləndirdi. Bəşəriyyətin mövcudluğundan bəri biliyin qloballaşması prosesinə qədər kitab çapının ixtirası məhək daşına çevrildi. XVII əsrə qədər kitablar əsasən latın dilində çap olunurdu. XVII əsrdən etibarən artıq fərqli dillərdə kitablar çap olunmağa başlandı. Biliyin digital, yəni rəqəmsal dövrü başlayana qədər informasiyanın qorunub saxlanılması üçün yeganə vasitə kağız olaraq qalırdı.

1970-ci illərdə ilk yazı kompüterləri bazara çıxarılanda bütün dünya güman edirdi ki, kitab çapının və ya kağızın artıq sonu yaxınlaşmışdır. Lakin bu, heç də belə olmadı, kompüterlərin və fərqli proqramların inkişafı ilə kitablar heç vaxt olmadığı qədər rəngli və diqqət cəlb edən olmağa başladı. Təcrübə göstərir ki, çap işinin rolu heç vaxt indiki qədər aktuallıq kəsb etməmişdir. Bu sayda qəzet, jurnal, kitab və ya broşur çap olunmamışdır. Mütəxəssislər hesab edir ki, kompüter disklərindəki informasiyalar az müddətdə silinir və ya informasiyanın qoruyub saxlanılması üçün istifadə olunan hər hansı bir texnika (məsələn, disket) kompüter sahəsinin sürətli inkişafı sayəsində bazarın tələbinə uyğun olmadığı üçün sıradan çıxır. Başqa bir nöqtəyi-nəzərdən isə heç də hamı kitabları elektron vasitələrdən oxumur, ya əldə edə bilmir, ya vərdislərinə uyğun gəlmir, ya da enerji qənaətinə görə iPad və ya iBook kimi texniki vasitələrdən istifadə etmir. Sağlamlıq perspektivindən yanaşan mütəxəssislər isə kitabların uzun müddət ərzində elektron lövhələrdən oxunulmasının sağlamlığa ciddi ziyan vurduğunu irəli sürürlər. Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq əslində yeni informasiyanın qorunub saxlanılması və ötürülməsi üçün istifadə olunan hər hansı yeni texnologiya əslində kitab çapını və ya istifadəsini sıradan çıxartmır. Əksinə, onu inkişaf etdirir, yeni alternativlər yaradır və kitab çapının transformasiya prosesinə zərurət yaradır.

Məlumdur ki, yazı texnologiyası həmişə cəmiyyətin elitası və peşəkar yazarların nəzarəti altında olub. Tarix boyunca yazı müəyyən xərc tələb etdiyindən cəmiyyətin aşağı təbəqəsi yazıdan kifayət qədər istifadə edə bilmirdi. Kitab çapının ixtirası bu işin geniş yayılmasına vəsilə oldu. F.Veysəlinin də qeyd etdiyi kimi, maarifçilik dövründə oxumaq və öyrənmək istəyi informasiya axınıni genişləndirdi [1, s.31]. Məktəblər isə yazını bir qrup insanın monopoliyasından çıxarmaqda əvəzsiz rol oynadı.

Lakin ötən əsrin 70-ci illərində kompüterlərin kəşfi yenidən elitar təbəqənin inhisarını bərpa etdi. Yalnız yuxarı təbəqə bu yeni texnologiya vasitəsindən istifadə edə bilirdi. İlk əvvəllər R.Dekartın (1596-1650), sonra isə Q.V.Leybnisin (1646-1716) gələcəkdə rəqəmsal sistemlə, yəni 0 və 1 rəqəmlərinin kombinasiyasından yaranan digital sistemlə işləyən elektron maşınların yaranacağı haqqında söylədikləri fikirləri həqiqətdən kənar sayanlar əslində indi şahid olmalı idilər ki, yazı texnologiyası (handy, İpad, ibook)

necə sürətlə inkişaf edir və yayılır. F.Veysəllinin fikrincə, hal-hazırda süni intellektin tədqiqi və kompüter dilçiliyi çiyin-çiyinə dilçilik elmində paradigmə dəyişikliyinə əsasını qoyurlar [1, s. 29].

Yaranan bütün yeni vasitələr ənənəvi prinsiplərlə hələ bir neçə vaxt yanaşı irəliləyəcəkdir. Yazının funksiyası genişləndikcə yeni tədqiqat üsulları meydana çıxır ki, bu da insanların daha obyektiv və elmi dərəkini asanlaşdırır. İndiki dövrdə şübhəsizdir ki, latın yazı sistemi rəqəmsal vasitə ilə birgə hərəkət edərək cəmiyyətdə qalib gəlir və yeni yazı texnologiyasını bu daha da genişləndirir. İndi yazı texnologiyasında və yeni texnoloji vasitələrdə hamı latınca yazmağa bir növ məhkumdur.

İngilis dilində dil və yazı işarələrinin tarixi inkişafına nəzər salsaq görərik ki, ingilis dilinin yazı sistemi də tarix boyunca bir neçə dövrdən keçmiş və bugünkü formasını almışdır. Məlumdur ki, bu gün ingilis dili dünyada ən məşhur və ən çox tələb olunan dildir. Son bir neçə ildə ingilis dilinin yazı sistemi və onun dil sərəştəsində tutduğu yer bir çox linqvistlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Vivian Kuk [3, s. 1] qeyd edir ki, hal-hazırda ingilis dilinin yazı sistemi həyatımıza bir neçə yoldan nüfuz edir.

Ümumiyyətlə yazı sistemi nədir? Yazı sistemi dedikdə, iki konsept nəzərdə tutulur. İlk olaraq, bütün dünyada yazı sisteminin ümumi əsasları və sonra isə, müəyyən bir dilin yazı sistemi [4, s. 45]. İngilis tədqiqatçılarının fikrincə, yazı işarələri tarix boyunca üç mərhələdən keçmişdir. Onların fikrincə, yazının ilk forması loqoqrafik yazıdır və burada bir söz bir simvolla ifadə olunur. İkinci yazı forması kimi, hecavi yazını qeyd edirlər və burada bir simvol bir hecanı bildirir. Son olaraq, yazının üçüncü forması olaraq da fonetik və ya alfabetik yazı hesab olunur. Bu yazı növündə isə bir simvol bir səsi ifadə edir [5, s.21]. Bəzi dillər bir neçə yazı sisteminin kombinasiyasını istifadə edir. Buna Misirdə istifadə olunan üç yazı sistemini misal göstərmək olar. Müasir ingilis dilində isə artıq yenidən hecavi simvollar istifadə olunmağa başlanılıb. Məsələn, CUL8R söz birləşməsi (abreviatura) “sonra görüşərik” mənasında istifadə olunan “see you later” ifadəsini bildirir.

İngilis dilinin yazı sisteminin tarixi 4 mərhələdən keçmişdir. Bunlara ayrılıqda nəzər salaq.

Qədim ingilis dili (450-1150). İngilis dili öz başlanğıcını 449-cu ildə German tayfalarının İngiltərə ərazisinə yerləşdiyi dövrdən götürür. Romadan olan missionerlərin fəaliyyəti nəticəsində Latın dilinin, həmçinin 1066-cı ildə Normanların işğalı nəticəsində fransız dilinin ingilis dilinə böyük təsiri olmuşdur. Elly van Gelderenin [6, s. 48] fikrincə, qədim ingiliscədə yazı sisteminin forma və xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün cədvəl 1-də qeyd olunan əsərlər əvəzolunmaz rola malikdir.

Cədvəl 1.

Beowulf	Mixed dialect Northumbrian / West Saxon; manuscript from c. 1000 but based on earlier version
Lindisfarne Gospels	Northumbrian interlinear gloss; c.950.
Rushworth Glosses	Interlinear gloss; c. 970. Matthew is Mercian; Mark, Luke and John are Northumbrian.
The Junius Manuscripts	Written between the 7th and 10th centuries (some argue partly by the Caedmon poet); compiled towards the late 10th; contains Genesis, Exodus, Christ and Satan.
The Exeter Book	Early poetry; contains Riddles, Wulf and Eadwacer, The Wanderer, and the Seafarer.
Gregory's Pastoral Care	Early West Saxon, late 9 th century, ascribed to King Alfred
Boethius and Orosius	Early West-Saxon, ascribed to King Alfred.
Homilies	Aelfric. West Saxon, circa 1000
Anglo-Saxon Chronicle	Many versions, one composed in Peterborough that continues to 1154

Orta əsr ingiliscəsi (1150-1500). Yeni kəşflər nəticəsində Qədim ingilis dili getdikcə dəyişir və sadələşirdi. Məsələn, bir çox sözün sonluqları sadələşərək sadəcə *-e* şəkilçisi ilə əvəz olunurdu və bunu dildə “modernləşmə” adlandırırdılar. Albert Baugh və Thomas Kable qeyd edirlər ki, yalnız 1300-cü ildən etibarən ədəbiyyatda, məhkəmələrdə və kilsələrdə ingilis dilinin yazı sistemi istifadə olunmağa başladı [2, s.116]. 1258-ci ildə III Henri rəsmi yazışmalarda və nitqlərində həm ingilis dilini, həm də fransız dilini istifadə edirdi. Getdikcə ingilis dilinin nüfuzu artırdı və ilk dəfə Oksford Universitetində 1349-cu ildə istifadə olunmuşdur. 1362-cı ildə III Eduard Parlamenti ingilis dilində açır və bununla da ingilis dili əvvəl sahib olmadığı nüfuza sahib olmağa başlayır. Belə ki, yalnız 1300-cü illərdən sonra ingilis dilində fərqli mövzularda mətnlər yazılmağa başlandı. Cədvəl 2-də Qədim ingiliscədən Orta əsr ingiliscəyə keçid zamanı yazı sistemində baş verən bəzi dəyişikliklər qeyd olunmuşdur [2, s.117].

Cədvəl 2.

OE	ME	OE	ME
cw	qu	c	ch, c, və k
hw	wh/w/qu	u	ou
þ/ð	th	h	ʒ/gh
sc	sh		

Erkən müasir dövr ingiliscəsi (1500-1700). Bu dövr İntibah dövrü ilə təzahür olunur. Maarif və mədəniyyətin inkişafı daxilən Yunan və Latın mədəniyyətindən ilham alırdı. Bu dövr fikirlərin azadlığı ilə təcəssüm olunur. Dil baxımından isə, yeni sözlərin formalaşmasında və başqa dillərdən alınmasında özünü büruzə verən sərbəstliklə müəyyənləşir. Bu müddət ərzində, ingilis dili daha analitik olmağa başlamışdır.

Müasir dövr ingiliscəsi (1700 – bugünkü dövrə qədər). Ümumilikdə, bu dövrdə yazı sistemi daha stabildir. Rəsmi yazı işlərində hələ də fərqli versiyalar istifadə olunurdu (məsələn, honor və honour, jurnal və journal, magic və magick, behaviour və behavior, unities və unity).

1800-cü ildə Vebster nəşriyyatının kitablarında sözlərin yazılış qaydası da Britaniya ingiliscəsindən fərqli idi. 1850-ci ildən etibarən, Atlantik okeanının hər iki tərəfində yazı sistemi daha standart formaya malik olmağa başladı. Halbuki, yazıda standart forma əldə etmək üçün Çikaqo Tribun redaktorları, Corc Bernard Şou, Mark Tven və başqaları kimi maarifçilərin cəhdləri çox olmuşdur.

İngilis dili dünyada yerli istifadəçilər və bu dildən xarici dil kimi istifadə edən insanlar daxil olmaqla milyardlarla insan tərəfindən istifadə olunur. Bu səbəbdəndir ki, ingilis dili fərqli ölkələrdə fərqli formada və fərqli məqsədlər üçün istifadə olunur.

Müasir texnologiyanın inkişafı nəticəsində yazı sistemi rəsmi formada istifadəsində stabilliyi qorusa da, qeyri-rəsmi formada və ya məişət üslubunda sürətlə dəyişir. Texnoloji vasitələrdə istifadə olunan qısaltmalar buna misal ola bilər: **'ASAP'** – *'as soon as possible'*, **'LOL'** – *'laughing out loud'*, **'BRB'** – *'be right back'* və ya **'TANSTAAFL'** – *'there ain't no such thing as a free lunch'*. Hətta durğu işarələrinin əvəzinə istifadə olunan emosiya simvolları yazı sistemində sürətlə öz yerini tutur. Nitqdəki intonasiyanı və emosiyanı əks etdirmək üçün nəzərdə tutulan bu kiçik simvollar artıq yazı sisteminin bir parçasına çevrilmişdir.

Texnologiya həyatımızda çox şeyləri dəyişdirmiş və dəyişdirməkdə davam edir. Təbii ki, yazı və nəşriyyat bu dəyişikliklərdən uzaq qala bilməz. Övvəllər müəllif hər hansı əsərini onun həcmindən asılı olaraq çox uzun müddətə yazardı. Yüz illər sonra mətbəə maşını icad olundu və bu, yazını xeyli asanlaşdırdı. Yazını daha da asanlaşdıran və çox böyük sürətlə yayılan mətn proqramları oldu. Artıq müəllif qısa zamanda istədiyi yazını yaza və asanlıqla düzəlişlər edə bilər. Hətta 20 ildən çoxdur ki, qrammatik və orfoqrafik səhvləri avtomatik yoxlamaq kimi yeniliklər də bu proqramların imkanları daxilindədir. Digital formada yadda saxlanmış bu yazılar minlərlə vərəqi qoruyub saxlamaqdan daha asan və əlverişlidir.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alsaq, onu qeyd edə bilərik ki, ingilis dilinin yazı sistemi minilliklər ərzində çox dəyişmişdir. Bu dəyişikliyin səbəbləri səbəbi fonoloji dəyişiklik, başqa dildən alınma sözlər, nəşriyyat və ya kompüter texnologiyasında baş verən yeniliklər ola bilər. Lakin, yazı sistemində nə qədər dəyişiklik baş versə də, onun məqsədi dəyişilməzdir və o məqsəd ünsiyyətdir. Səriştəli ünsiyyət üçün isə yazının rolu əvəzolunmazdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Veysəlli, F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. / F.Y.Veysəlli. – Bakı, – 2014. – 304 s.
2. Baugh, A.C. A History of the English Language. / A.C.Baugh, T.Cable. – Prentice Hall, – 2002. – 447 p.
3. Cook, V. Portraits of the L2 user. / V.Cook. – Clevedon, UK: Multilingual Matters publication, – 2002. – 360 p.
4. Cook, V. An Introduction to researching Second Language Writing Systems. / V.Cook, B.Basetti. – Clevedon, UK: Multilingual Matters, – 2005. – 466 p.
5. Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. / – New York: Basil Blackwell Ltd., – 1985. – 529 p.
6. Gelderen, E. van. A History of the English Language / E.van Gelderen. – John Benjamins Publishing Company, – 2006. – 352 p.
7. Haarmann, H. Lexicon deruntergegangenen Sprachen / C.H.Beck. – Munich, – 2002. – 228 p.
8. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1258&context=tnas>

Firuzə İbrahimova

Summary

The role of language and writing symbols in the formation of language competence

The article deals with the role of language and written signs in language competence. It is noted that when speaking about language competence in a specific language, the importance of pronunciation and reading literacy in this language should also be taken into account. Linguistic competence is not only grammatical, phonetic, semantic knowledge of the user of the language, but also includes knowledge of written signs in this language.

Today, English is the most widespread language in the world and is more widely spoken and written than any other language. Therefore, in recent years, many linguists study the writing system of the English language and its role in language competence. It is known from researches that the history of English writing has gone through several stages.

The article shows that the development of writing system was impacted by the development of technologies. However, no matter how many changes occur in the writing system, its purpose - communication - remains unchanged. The role of writing is indispensable for competent communication

Фируза Ибрагимова

Резюме

**Роль языка и письменных знаков в формировании
языковой компетенции**

В статье рассматривается роль языка и письменных знаков в языковой компетенции. Отмечается, что говоря о языковой компетенции на определенном языке, следует также принимать во внимание важность произношения и грамотности чтения на этом языке. Языковая компетенция это не только грамматические, фонетические, семантические знания пользователя языка, но также включает в себя знание письменных знаков на этом языке.

Сегодня английский язык является самым распространенным и широко используемым языком в мире. Поэтому в последние годы многие лингвисты изучают систему письма английского языка и ее место в языковой компетенции. Из исследований известно, что история письменности английского языка прошла несколько этапов.

Кроме того, в статье показано, что по мере развития технологий развивалась и система письма. Однако, сколько бы изменений ни происходило в системе письма, его цель – общение остается неизменной. Роль письма незаменима для грамотного общения.

Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Veysəlli

Redaksiyaya daxil olma: 30.09.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 22.10.2021

Çapa qəbul olunma: 05.11.2021